

VI. De opkomst van het christen-democratisch eenheidsstreven (1956-1967)

Doordat in de tweede helft van de jaren vijftig de KVP en de ARP afstand namen van hun traditionele ideologieën gingen zij elkaar ook met andere ogen bekijken. Niet alleen verdwenen door het status- en functieverlies van hun ideologieën de belangrijkste barrières voor samenwerking, het besef dat de oude partijen in hun traditionele vorm achterhaald waren vormde ook een stimulans om tot samenwerking te komen. In dit proces, dat zich uitstrekte over de tweede helft van de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig, liep de KVP voorop.

1. De KVP in de wachtkamer

In de tweede helft van de jaren vijftig benadrukten KVP'ers steeds vaker de verwantschap tussen de christelijke partijen. Had de KVP in 1952 de deelname van de ARP aan de regering al sterk bevorderd, bij de kabinetsformatie van 1956 stond voor de katholieken de samenwerking tussen de drie christelijke partijen voorop. Een jaar later interpreteerde Romme de voorgenomen samenwerking tussen de protestantse partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1958 in Den Haag als een eerste stap in de richting van christen-democratische samenwerking.¹

Hoe er ondertussen in de top van de KVP gedacht werd over de relatie met de protestantse partijen bleek toen in 1958 K.J. Hahn, de secretaris-buitenland van de KVP, een nota hierover bij het dagelijks bestuur indiende.² Hahn betoogde dat de electorale verliezen van de ARP – zowel in 1952 als in 1956 had zij terrein verloren – tot gevolg hadden dat de invloed van de christelijke politiek afnam. Omdat de KVP slechts stemmen kon werven onder het katholieke volksdeel, verdwenen de protestantse stemmen automatisch naar niet-christelijke partijen. Daarom was het voor de KVP aantrekkelijk om met de protestanten tot één partij te komen. Hahn deed een aantal suggesties over de manier waarop ARP en CHU hiervoor zouden kunnen worden gewonnen. In een eerste fase zou de reeds bestaande samenwerking in Europees verband moeten worden uitgebouwd. Vervolgens zou men in de binnenlandse politiek de band met de protestanten moeten verbeteren. Over de laatste stap, de institutionalisering van de samenwer-

king, konden volgens Hahn nog geen uitspraken worden gedaan. Wel was hij van mening dat de KVP als grootste partij het initiatief moest nemen.

In de discussie die naar aanleiding van Hahns nota in het dagelijks bestuur van de KVP werd gehouden kwam een aantal overwegingen naar voren, dat gezamenlijk de KVP-doctrine ten aanzien van de christen-democratische samenwerking kan worden genoemd. Er werden nauwelijks principiële bezwaren geuit tegen Hahns plan. Wat dat betreft was er in enkele jaren veel veranderd; alle sprekers achtten de vorming van een christen-democratische partij in de toekomst in principe wenselijk. Tegelijkertijd was men ervan doordrongen dat de protestanten daarvoor nog niets voelden. Het werd daarom tactisch onverstandig geacht om nadrukkelijk aan te dringen op een fusie. De suggestie dat de KVP in deze het initiatief moest nemen werd dan ook door diverse sprekers van de hand gewezen. Daarop stelde Hahn voor om langs geleidelijke weg de band met de protestanten te verbeteren. Partijvoorzitter H.W. van Doorn voelde hier wel voor en deed de suggestie om vanuit de Nederlandse equipe van de NEI het gesprek met de protestanten aan te gaan. Romme stelde voor eerst informeel met de leiders van de protestantse partijen te overleggen. Bovendien wilde hij trachten bij de opstelling van de verkiezingsprogramma's van 1960 met hen samen te werken. Aan het eind van de vergadering vatte Van Doorn de KVP-doctrine nog eens samen: de KVP wilde op termijn naar één christelijke partij maar moest daartoe geen initiatieven nemen, zolang er bij de protestantse partijen niets veranderde. Op informele wijze moest worden geprobeerd de verhouding met de ARP en de CHU te verbeteren, door bijvoorbeeld bij de voorbereidingen van het verkiezingsprogramma van 1960 met hen samen te werken.³

Uit tactische overwegingen stelden de katholieken zich in de periode hierna terughoudend op. Slechts in de beschermde kring van de Nederlandse equipe van de NEI werden concrete stappen gezet om de relatie met de protestanten te verbeteren. Al in 1957 was daar het idee ontwikkeld om in enkele Nederlandse steden (genoemd werden Arnhem, Winterswijk, Enschede en Dordrecht) werkgroepen in te stellen, waar leden van de drie partijen zich konden buigen over de buitenlandse politiek. Het lukte nauwelijks om deze groepen van de grond te krijgen, ofschoon dit idee tot het begin van de jaren zestig regelmatig terugkeerde op de agenda van de Nederlandse equipe.⁴ Later werden er in deze kring nog meer initiatieven genomen om de relatie tussen de partijen te verbeteren. In 1962 werd gewerkt aan de opstelling van een gezamenlijke buitenlandse paragraaf voor de verkiezingsprogramma's van 1963. In datzelfde jaar ontstond in de equipe het plan om de partijsecretarissen een inventarisatie te laten maken van de verschillen tussen de drie partijen. Kort daarna werd melding gemaakt van een plan om een geza-

menlijke brochure te vervaardigen.⁵ Van dit alles kwam echter niets terecht omdat met uitzondering van Berghuis de protestantse leden weinig enthousiast waren.

Naar aanleiding van het verlies van de protestantse partijen bij de verkiezingen van 1959 – beide partijen verloren één zetel – werd er in de KVP opnieuw gediscussieerd over de christen-democratische samenwerking. De stemming was niet veranderd sinds de bespreking van Hahns nota. Men stond niet onwelwillend tegenover samenwerking, maar was het erover eens dat eerst de houding van de protestanten diende te veranderen. Oud-partijvoorzitter W.J. Andriessen was de enige die een inhoudelijk argument tegen de samenwerking aanvoerde. Hij achtte het moeilijk om met de protestanten tot een programma te komen dat de arbeiders zou aanspreken. Bovendien betwijfelde hij of een christen-democratische partij een electoraal succes kon zijn.⁶ Kort daarna betoogde hij in *de Volkskrant* dat de beginselprogramma's van de christelijke partijen de onmogelijkheid van een fusie aantoonde en dat een Nederlandse CDU de grondslag van de KVP zou uithollen.⁷

In de daaropvolgende maanden lieten diverse KVP'ers van tijd tot tijd doorschemeren dat zij positief stonden tegenover het idee van een Nederlandse CDU. Zo stelde partijsecretaris L.A.H. Albering in mei 1959 dat nauwe samenwerking tussen de christelijke partijen noodzakelijk was om een christelijk-sociaal beleid te voeren. Hij voorspelde zelfs dat 'wij op den duur in Nederland gaan in de richting van één christelijke partij van protestanten en katholieken'.⁸ Ook KVP-leider Romme uitte in *Volkskrant*-artikelen in maart en juni zijn sympathie voor het christen-democratisch eenheidsstreven.⁹ Van meer politiek gewicht was zijn rede op de KVP-partijraad in oktober 1959, waarin hij de suggestie deed om in Europees verband de samenwerking met de protestanten te verbeteren.¹⁰ Bij eventuele rechtstreekse verkiezingen voor het Europees parlement zouden naar zijn mening bovendien de christelijke partijen zich met één program aan de kiezers moeten presenteren. Verder vroeg hij zich af of die ervaringen in de toekomst niet konden leiden tot één nationaal verkiezingsprogram.

In 1960 besteedde het partijbestuur van de KVP nogmaals uitgebreid aandacht aan de relatie met de protestanten. Om de discussie te stroomlijnen hadden twee leden van het partijbestuur hun opvattingen in enkele stellingen samengevat. In de nota van het Tweede-Kamerlid J.M. Peters werd met het argument van de slinkende aanhang van de protestantse partijen een pleidooi gevoerd voor een Nederlandse CDU. Omdat de christelijke partijen in grote lijnen een gelijksoortige benadering van de politiek hadden moest de vorming van zo'n partij mogelijk zijn. Vanwege de aarzelingen van de protestanten ten opzichte van samenwerking met de KVP diende de

relatie met hen geleidelijk verbeterd te worden. De jongerenorganisaties van de drie partijen zouden kunnen gaan samenwerken en Rommes suggestie om bij de opstelling van verkiezingsprogramma's contact te onderhouden moest ten uitvoer worden gebracht.¹¹ In de tweede nota, die van de hand van Andriessen was, was de toon sceptischer. Nu hanteerde de oudvoorzitter echter slechts de onwil van de protestanten als argument: hij waarshuwde er nog eens voor dat de KVP de vorming van een christen-democratische partij niet moest propageren, voordat ARP en CHU tot één partij waren gekomen. Van de programmatische problemen die hij een jaar eerder had genoemd maakte hij nu geen gewag.¹²

Met uitzondering van één spreker bleken de aanwezigen zich te kunnen vinden in de tactiek om langs informele weg de relatie met de protestantse partijen te verbeteren. Sommigen waren daarbij erg voorzichtig en wilden geen actie ondernemen tot het moment dat ARP en CHU één partij hadden gevormd. Anderen, onder wie Albering, achtten het niet nodig daarop te wachten. De suggestie van een partijbestuurslid om de KVP zelfstandig om te vormen tot een christen-democratische partij, waarbij de protestanten zich dan zouden kunnen aansluiten, noemde Van Doorn 'op zich interessant', maar niet opportuun, omdat de protestanten zich dan overvallen zouden voelen. De meeste sprekers waren dan ook van mening dat de KVP niet in het openbaar voor samenwerking moest pleiten.

De enige die principiële bezwaren aanvoerde tegen de vorming van een christen-democratische partij was P. Steenkamp. Onder verwijzing naar Rommes *Katholieke politiek* betoogde hij dat er grote programmatische verschillen waren tussen de KVP en de protestantse partijen. Bovendien zou de KVP na een fusie minder ruimte hebben om te manoeuvreren. Aan het eind van de vergadering werd afgesproken dat op korte termijn nog eens gesproken zou worden over de verhouding tot de protestanten.¹³ Daarvan kwam echter niets terecht, omdat de protestanten geen enkele belangstelling voor het christen-democratische eenheidsstreven toonden. Pogingen van de vertegenwoordiger van de KVP-jongeren om de relatie met de protestanten toch weer op de agenda van het partijbestuur te krijgen mislukten.¹⁴ Van Doorn achtte het niet nodig het onderwerp te bespreken zolang er bij de protestanten niets veranderde.

In de literatuur wordt gesuggereerd dat de KVP in deze periode weinig voelde voor christen-democratische samenwerking, waarbij met name naar de opmerkingen van Steenkamp wordt verwezen. Steenkamp was echter een uitzondering. In de top van de partij was de bereidheid aanwezig om, zodra dat mogelijk was, tot nauwere samenwerking met de ARP en de CHU te komen. Het was vooral de houding van de protestanten die de KVP'ers sceptisch maakte. In de studies van Ten Napel en Verkuil, die beiden ook de

nota van Hahn en de rede van Romme behandelen, komt dit niet duidelijk naar voren. Zo concludeert Ten Napel dat Rommes suggestie van oktober 1959 in de KVP weinig gehoor vond, waarbij hij verwijst naar de opmerking van Steenkamp in het partijbestuur.¹⁵ De overige veertien sprekers ondersteunden echter in die discussie de tactiek om te trachten achter de schermen de relatie met de protestanten te verbeteren. Verkuil stelt ten onrechte dat Hahns nota weinig respons kreeg en dat Romme zijn rede in oktober 1959 slechts hield als 'tegemoetkoming' aan de voorstanders van een christen-democratische partij.¹⁶

ARP en CHU reageerden zoals gezegd negatief op de katholieke aanvragen. Berghuis stelde zich weliswaar vanaf zijn aantreden als partijvoorzitter ten doel een goede relatie met de KVP te onderhouden, maar achtte het opgeven van de zelfstandige protestantse partijvorming onbespreekbaar. Hij sprak veelal van de wenselijkheid van een 'doelbewust samenspel' met de katholieken, onder andere in zijn nota over de hoofdpunten van het anti-revolutionaire beleid.¹⁷ Berghuis ondervond in dezen ruime steun in zijn partij. Dat bleek bijvoorbeeld toen in januari 1957 in het moderamen werd gesproken over de plaats die de ARP innam in het politieke krachtenveld. Berghuis betoogde daar dat de ARP en de CHU dicht bij elkaar moesten staan omdat zij gezamenlijk het behoud van de protestantse politieke invloed in Nederland moesten waarborgen. Maar ook met de KVP had de ARP een 'geestelijke belangengemeenschap', omdat zij met die partij de christelijke organisatievorm wilde behouden. Tegelijkertijd waarschuwde hij voor de groeiende invloed van de KVP in Nederland. De ARP moest haar zelfstandigheid dan ook in ieder geval behouden. Dat de ARP sinds 1952 met de KVP in de regering samenwerkte betekende volgens Berghuis niet dat de KVP de antirevolutionairen op sleeptouw nam. Omdat een politiek bondgenootschap met de KVP in het geheel niet aan de orde was verklaarde Berghuis ervoor terug te schrikken voorwaarden voor zo'n samenwerking te formuleren.

Ruppert sloot zich aan bij Berghuis, maar constateerde tegelijkertijd dat het anti-papisme in de samenleving groeiende was. Ook A. Donner waarschuwde ervoor dat de ARP kritisch moest blijven staan tegenover de KVP:

Het geestelijk gehalte van de KVP is er de laatste tijd zeker niet op vooruit gegaan. De KVP wordt hoe langer hoe meer echt rooms.

Desondanks was hij van mening dat de ARP moest streven naar een 'gezonde verhouding' met de KVP. Volgens Bruins Slot was de band met de KVP veel beter dan direct na de oorlog. In de Tweede Kamer trachtte hij

een goed contact met de KVP-fractieleden te onderhouden, hetgeen veel beter lukte dan met de CHU'ers.¹⁸ Hij meende zelfs dat er 'een neiging tot een zeker soort samenwerking' viel te bespeuren.¹⁹

In het centraal comité werd Berghuis' opvatting dat de ARP met zowel de CHU als de KVP een bijzondere band had gedeeld. Ook hier werd echter de nadruk gelegd op het 'nooit verloochenen van onze zelfstandigheid' en werd de vrees voor overheersing door de KVP geuit. Men wilde geen 'bijwagen' van de KVP zijn. De vorming van één christelijke partij werd dan ook onwenselijk geacht.²⁰ Enige maanden later herhaalde Berghuis in het openbaar zijn opvatting dat er een speciale band bestond tussen de protestantse partijen en de KVP. Er was volgens hem meer dat de protestanten met de katholieken verenigde dan hen van hen scheidde.²¹

Onafhankelijk van elkaar streefden de KVP en de ARP dus aan het eind van de jaren vijftig naar een verbetering van hun onderlinge relatie. Er was echter één belangrijk verschil. De KVP zag dat streven als een eerste stap in de richting van één christelijke partij, terwijl voor de ARP organisatorische samenwerking met de KVP geen optie was. Kennelijk waren de ideologische barrières in de KVP in dit opzicht sneller geslecht dan die in de ARP en de CHU. Berghuis verwees bij zijn betoog tegen samenwerking met de KVP bijvoorbeeld steevast naar de ideologische verschillen tussen de katholieken en de protestanten. Naar zijn mening waren er drie essentiële verschillen: de visie op de bijbel, die op de verhouding tussen staat en kerk en die op de rol van de staat.²² In de CHU is van discussies over de relatie met de KVP in deze jaren niets terug te vinden. De Unie-leiding achtte samenwerking met de katholieken te irreëel om er aandacht aan te besteden.²³

De opstelling van de protestanten noopte de KVP rond 1960 plaats te nemen in de wachtkamer van de christen-democratische samenwerking. Daar moest zij verblijven totdat de houding van de protestanten veranderde. Verkuils analyse dat wat de KVP betreft de samenwerking eind 1960 'van de baan' was, omdat de protestanten hun poot stijf hielden, is dus onjuist.²⁴ De partij bleef op termijn streven naar christen-democratische samenwerking. Zo werd in een stuk uit 1960 over de richtlijnen voor voorlichting en propaganda gesteld dat het ongewenst was om zich naar buiten toe duidelijk uit te spreken over de wenselijkheid van samenwerking, omdat die vanwege de houding van de protestanten onmogelijk was.²⁵

Achter de schermen bleef de KVP-leiding echter moeite doen de banden met de protestanten aan te halen. In 1962 stelde de nieuwe partijvoorzitter P.J.M. Aalberse bijvoorbeeld voor om met hen samen te werken bij de op-

stelling van de verkiezingsprogramma's, een suggestie die ARP en CHU overigens afwezen.²⁶ Katholieken die het geduld verloren en die pleitten voor een zelfstandige omvorming van de KVP tot een christen-democratische partij kregen geen poot aan de grond, zoals Couwenberg in het begin van de jaren zestig ondervond.²⁷ De leiding van de KVP hield vast aan de tactiek om geleidelijk het klimaat voor een CDU te verbeteren. Die tactiek speelde ook een rol bij de in 1963 ingestelde structuurcommissie. Daarbij werd gewezen op de noodzaak om het karakter van de KVP te veranderen, wilde zij ooit een aantrekkelijke fusiepartner worden voor de protestanten. Zo was in een stuk over het doel van de commissie te lezen:

- Verdient het aanbeveling bij een eventueel herstructureren van de partij rekening te houden met mogelijk toekomstig samengaan met andere christelijke partijen? Zo ja, op welke wijze?²⁸

Op deze manier probeerde de leiding van de KVP het klimaat voor christen-democratische samenwerking te verbeteren, in afwachting van veranderingen bij de protestanten. Daar was echter eind jaren vijftig nog weinig beweging te constateren.

2. De verhouding ARP-CHU (1956-1960)

De verkiezingsuitslag van 1956 was uitermate ongunstig voor de protestantse partijen: de ARP verloor twee zetels, de CHU één. In reactie hierop werd in protestants Nederland alom gepleit voor een bundeling van de politieke krachten. Er werden opnieuw comité's opgericht, met namen als *Eenheid maakt macht* en *Protestantse eenheid*.²⁹ De leiders van ARP en CHU hielden echter vast aan de zelfstandigheid van hun partijen. Zo noemde Tilanus in de eerste vergadering van het dagelijks bestuur na de verkiezingen een fusie met de ARP 'volkomen onjuist'. In de unieraad herhaalde hij dit standpunt. Vanuit de partij kwam hierop nauwelijks kritiek.³⁰ Ook in de ARP werd over het algemeen negatief gereageerd op de pleidooien voor protestantse eenheid. Een conflict bij de kabinetsformatie van 1956 zorgde ervoor dat het klimaat tussen de beide partijen verder verslechterde.

Waar de ARP de verkiezingen was ingegaan met de bedoeling om tot een christelijk kabinet, bestaande uit KVP, ARP en CHU, te komen, had Tilanus een uitgesproken voorkeur voor een nieuwe regering op brede basis. Nadat diverse pogingen om zo'n kabinet te formeren mislukt waren, kreeg de antirevolutionair De Gaay Fortman een formatieopdracht. Hij koerste aan op de vorming van een christelijk kabinet. Door handig manoeuvreren wist de KVP, die evenals de CHU weinig voor een dergelijke regering voelde, de schuld voor de mislukking hiervan aan de CHU te geven.³¹ Dit

was niet geheel onterecht; Tilanus zag niets in samenwerking met alleen de KVP en de ARP. Waar hij bijvoorbeeld op 16 augustus in zijn advies aan de Koningin een kabinet bestaande uit de drie christelijke partijen niet had uitgesloten, verzette hij zich op 24 augustus in een gesprek met de formateur heftig daartegen.³² Op 8 september liet Tilanus de unieraad zich tegen een dergelijk kabinet uitspreken.³³ Twee dagen later staakte De Gaay Fortman zijn poging.

De relatie tussen de protestantse partijen had zwaar te lijden onder deze mislukte formatie, welke ertoe bijdroeg dat er uiteindelijk toch weer een brede-basiskabinet kwam. KVP en ARP verweten Tilanus het christelijke kabinet geblokkeerd te hebben. Ook vanuit zijn eigen partij werd kritiek geleverd op de christelijk-historische voorman. Schmal meende dat zijn houding in de formatie moest worden gezien 'als een welbewuste poging tot het teweegbrengen van een duurzame crisis in de onderlinge verhouding van beide groepen'.³⁴ Tilanus liet zich hierdoor echter niet van de wijs brengen en zocht in plaats van toenadering tot de ARP de tegenaanval. Hij riep de Unie op haar eigen beginselen te accentueren.³⁵ Dit leidde tot een ideologische campagne onder de leus 'Wij wensen te blijven onszelf'.

In augustus 1956 gaf de unieraad aan het eind 1954 opgerichte wetenschappelijk bureau van de CHU, de Savornin Lohmanstichting, de opdracht een rapport op te stellen over het bestaansrecht van de CHU. Voorzitter van de kleine commissie werd I.N.Th. Diepenhorst (1907-1976), die in 1956 lid van de Tweede Kamer was geworden. De overige leden waren de dominee P.A. Elderenbosch en het unieraadslid D. Schouten.

Diepenhorst was een zoon van de VU-hoogleraar P.A. Diepenhorst, die voor de oorlog voor de ARP lid van de Eerste Kamer was geweest en had behoord tot de ondertekenaars van de brochure *Leider en leiding in de ARP* uit 1915. Na de oorlog was de jonge Diepenhorst overgestapt naar de CHU. Daarbij speelden diverse factoren mee, zoals uit zijn dagboek is te achterhalen. Zowel qua mentaliteit als in programmatisch opzicht had hij bezwaren tegen de antirevolutionairen. In mei 1946 had hij nog op de ARP gestemd, maar kort daarna had hij daar al spijt van. De Indië-politiek van de ARP noemde hij 'onzin', omdat naar zijn mening Nederland in een dwangpositie zat. Ook het feit dat de ARP zijn vader in 1946 niet meer kandidaat had gesteld voor de Eerste Kamer wekte ergernis bij de zoon. Op aanraden van freule Wittewaal van Stoetwegen – die vanwege het verdwijnen van de Nederlandergroep uit de CHU continu op zoek was naar politiek talent – werd hij in maart 1948 lid van de CHU.³⁶ Via een voorspoedige carrière in de Provinciale Staten van Gelderland – in 1954 werd hij gedeputeerde – kwam hij in 1956 in de Tweede Kamer terecht.

In januari 1958 verscheen een voorlopig rapport van de commissie in het *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, het blad van de Lohmanstichting. De CHU werd hierin voorgesteld als een bastion tegen Rome en Verlichting. Het rapport nam nadrukkelijk afstand van de PvdA. Een partijenindeling volgens de begrippen conservatief en progressief werd van de hand gewezen. Ofschoon werd erkend dat er ook politieke kwesties waren die geen verband hielden met het geloof, moest de levensbeschouwing toch centraal staan in de politiek. Zolang de beginselen van de Franse Revolutie in Nederland nog werden aangehangen, was christelijke partijvorming noodzaak. Daarnaast had de CHU bestaansrecht vanwege de dreiging dat de katholieken de Nederlandse samenleving zouden gaan domineren.

In het rapport werd ook kritiek geuit op de ARP, waarbij de commissie zich aansloot bij het herderlijk schijven uit 1955. Vereenzelviging van politieke standpunten met Gods wil was volgens de commissie uit den boze. Zij pleitte voor respect voor de politieke keuze van de gelovige. In navolging van het synodaal schrijven noemde de commissie het behoren tot de CHU als een 'wijze van zijn', niet als het hebben van een 'uitgedacht stelsel':

De CHU wil niet leven uit een ideologie aangaande de structuur der maatschappij, doch wil in gehoorzaamheid aan Gods Woord de actuele vragen onder ogen zien.³⁷

Daarnaast bracht Diepenhorst in het rapport ook een programmatisch argument naar voren. Omdat de PvdA te veel de nadruk legde op het 'collectivistische element' en de VVD op het 'individualistische element' had de CHU bestaansrecht als middenpartij. Eerst wanneer er een algemene partij zou zijn die zich zou aansluiten bij de politieke opvattingen van de CHU, zou het bestaansrecht van de CHU serieus ter discussie komen te staan.³⁸

Als onderdeel van de campagne 'Wij wensen te blijven onszelf' verscheen in 1958 de brochure *Een getuigenis. Waarom wij CH zijn en blijven*, waarin een aantal vooraanstaande CHU'ers het bestaansrecht van de CHU besprak. De auteurs voerden overwegend traditionele argumenten aan. De Friese senator R. Pollema noemde de christelijk-historische visie een 'Westeuropese geestesstroming'. Kenmerk hiervan was volgens hem dat men de politiek niet kon losmaken van de christelijke levensovertuiging. Deze visie was volgens Pollema het Nederlandse volk 'het meest ten zegen'.³⁹ Van Niftrik zette zich in zijn bijdrage nog eens af tegen de ARP. Hij constateerde weliswaar dat de antirevolutionairen hier en daar afstand begonnen te nemen van Kuiper, maar achtte het nog onduidelijk waarvoor zij nu precies stonden:

ik zou gaarne willen weten wat er nu voor deze theorie van Kuyper in de plaats gekomen is. In theorie verloochent men de theorie van Kuyper, maar in de praktijk zie ik nog dikwijls dezelfde verzeerdheid als vroeger, wanneer het gaat om de beginselen, uit het Woord Gods afgeleid. Hoe staat de huidige ARP tegenover de beginselen?

Zelf betoogde Van Niftrik dat de christen in de politiek 'zoekend, stap voor stap' Jezus moest volgen.⁴⁰ Zolang deze visie niet door andere partijen werd aangehangen, had de CHU volgens hem bestaansrecht.

Door dit soort activiteiten groeide het zelfvertrouwen binnen de Unie. Voor de algemene vergadering van 1958 diende een kiesvereniging het voorstel in om duidelijk uit te spreken dat de CHU niets voelde voor een fusie met de ARP.⁴¹ Dit paste echter niet in Tilanus' ontwijkings tactiek. De unieraad besloot daarom, mede op aanraden van Schmal, een commissie in te stellen die de relatie met de ARP moest onderzoeken.⁴² De commissie werd door het dagelijks bestuur nogal eenzijdig samengesteld. Zij bestond uit het dagelijks-bestuurslid J.W. van Gelder, die kort daarvoor al naam had gemaakt als tegenstander van een fusie⁴³, Elderenbosch, die ook zitting had gehad in de commissie-Diepenhorst, en G.A. Kluitenberg, die zich in *Een getuigenis* had uitgesproken tegen toenadering tot de ARP.⁴⁴ De rapporteur die aan de commissie werd toegevoegd, het staflid van het uniebureau J. Boers, stond ook bekend als een tegenstander van samenwerking met de ARP.⁴⁵ Ondanks kritiek op de samenstelling van de commissie weigerde het dagelijks bestuur haar te wijzigen.⁴⁶

De leiding van de CHU maakte dankbaar gebruik van deze commissie om de besluitvorming over de relatie met de ARP te vertragen. In december 1959, anderhalf jaar na haar instelling, presenteerde de commissie een interimrapport, dat niet veel meer was dan een uitwerking van Kluitenbergs artikel in *Een getuigenis*. Daarin waren vier voorwaarden opgesomd, waaraan in het algemeen zou moeten worden voldaan, wilden politieke partijen een fusie overwegen: vérgaande overeenstemming ten aanzien van beginselen en geestelijk klimaat, vérgaande overeenkomst in praktische politieke houding en in politiek handelen, vrij algemene instemming van de leden en ruime instemming van de kiezers.⁴⁷ De commissie concludeerde dat aan geen van de vier voorwaarden was voldaan en dat daarom bij samenwerking bedachtzaamheid was geboden, zelfs op plaatselijk niveau. Wel deed zij nog de suggestie om een politiek gesprekscentrum voor alle protestantse christenen in het leven te roepen.⁴⁸

Het rapport werd 'ter vertrouwelijke kenningsname' naar de kiesverenigingen gezonden. Van de twintig afdelingen die in juli 1960 hadden gereaa-

geerd, sprak er zich slechts één voor fusie uit.⁴⁹ In het voorjaar van 1960 kondigde het hoofdbestuur aan dat het *eindrapport* van de commissie 'binnenkort' zou verschijnen.⁵⁰ Desondanks werd de kiesverenigingen nog tot november 1961 de tijd gegeven op het interimrapport te reageren.⁵¹ Nog in mei 1963 werd in het dagelijks bestuur voorgesteld dat de commissie 'thans' haar werk zou voortzetten.⁵² Voorzover valt na te gaan heeft de commissie echter na 1961 niet meer vergaderd.

De leiding van de ARP werd in deze periode extra uitgedaagd haar afkeer jegens samenwerking met de CHU te profileren doordat – paradoxaal genoeg – haar nieuwe voorzitter, Berghuis, een hartstochtelijk voorstander van een protestantse eenheidspartij bleek te zijn. Op de eerste vergadering van het centraal comité die hij voorzat noemde Berghuis als voornaamste oorzaak voor de afgenomen protestantse invloed de gescheidenheid van ARP en CHU. De reacties waren niet positief. Slechts Zijlstra viel hem bij. De programmatische verschillen tussen de partijen bestonden volgens hem ook in eigen kring.⁵³

In de daaropvolgende maanden ondervond Berghuis voornamelijk kritiek op zijn streven de relatie met de CHU te verbeteren, onder anderen van oud CNV-voorzitter Stapelkamp, Smallenbroek en Duymaer van Twist, die verklaarde 'vierkant tegen samenwerking met de CHU te zijn'.⁵⁴ Omdat de CHU dichter bij de PvdA stond was er volgens Bruins Slot een 'diepe kloof' tussen beide partijen.⁵⁵ Hij meende zelfs dat er een zekere verkoeling in de relatie met de CHU moest optreden. De theoloog Ridderbos wilde de CHU 'in haar eigen sop laten gaar koken'.⁵⁶

Berghuis gaf echter niet zomaar op. In oktober 1957 noemde hij in de nota 'Hoofdpijnen van AR-beleid' één protestantse partij het beste middel om de protestantse invloed te vergroten. In zijn toelichting legde hij de schuld voor de gescheidenheid goeddeels bij de ARP:

Juist wij zullen vanwege ons 'verleden' en onze 'naam' moeten demonstreren, dat het ons bijzonder ernst is te streven naar één groot Reformatorisch-Christelijk verband.⁵⁷

Schouten was de eerste om hierop kritiek te hebben. Protestantse eenheid noemde hij een wensdroom. Door sterk te pleiten voor fusie zou bij de buitenwacht de indruk kunnen ontstaan dat de partijleiding ervan overtuigd was dat de ARP zichzelf overleefd had. Bruins Slot sloot zich bij de oude leider aan en stelde voor de passages over de protestantse volkspartij uit de nota te schrappen. Berghuis verdedigde zich door te stellen dat hij slechts op de lange termijn een fusie nastreefde.⁵⁸ Ondanks de bezwaren van Schou-

ten en Bruins Slot ging hij in 1957 op twee partijconventen uitgebreid in op de wenselijkheid van een fusie met de CHU.⁵⁹

Berghuis bleef in dit opzicht echter vrijwel alleen staan. Bruins Slot omschreef bijvoorbeeld de brochure *Een getuigenis* als een uitvoerige documentatie van 'de waarheid' dat ARP en CHU de politiek 'volslagen anders' benaderden.⁶⁰ Kort daarna hield Berghuis op een deputatenvergadering een uitvoerig pleidooi voor de totstandkoming van één protestantse partij.⁶¹ Dit leidde tot een geïrriteerde stemming in het centraal comité. Vooral na de teleurstellende Statenverkiezingen van 1958 kwam de kritiek los. Smallenbroek en Bruins Slot waren van mening dat Berghuis niet moest blijven aandringen op een fusie. Volgens Stapelkamp had hij de zaak bedorven en moest de ARP haar zelfstandigheid hernemen. Berghuis gaf toe dat ook de CHU maar eens moest laten blijken dat zij de samenwerking nastreefde en beloofde in het vervolg minder aan te dringen op een fusie. Hierna ontstond er een opgeluchte sfeer en verzuchtte Stapelkamp: 'blij dat het vrijen met de CHU afgelopen is'.⁶²

Pas een jaar later kwam Berghuis naar aanleiding van de teleurstellende verkiezingen van 1959 – ARP en CHU verloren beide één zetel – weer terug op de relatie met de CHU. De slechte verkiezingsuitslag weet hij ook nu aan de protestantse verdeeldheid. Schouten, Stapelkamp, Van Riessen en Algra meenden echter dat juist het pleiten voor fusie uit electoraal oogpunt onverstandig was.⁶³ Berghuis werd er wanhopig van. Op de partijconventen van april en oktober 1959 ging hij uitgebreid in op de relatie met de CHU.⁶⁴ Elders is beschreven dat hij rond de jaarwisseling 1959-1960 met het idee rondliep om de ARP op te heffen en de partijleden te adviseren zich massaal aan te sluiten bij de CHU.⁶⁵ Hij ontwierp zelfs een dergelijk voorstel voor de deputatenvergadering van 1960. Hij had de bedoeling dit begin januari 1960 in het moderamen aan de orde te stellen. Of dat ook werkelijk gebeurd is, blijkt uit de notulen niet. De vraag is eigenlijk niet zo belangrijk. Vast staat dat gezien de stemming in de partij het voorstel nooit kon worden aangenomen.

Aan het einde van de jaren vijftig hielden ARP en CHU dus niet alleen de christen-democratische samenwerking af, maar voelden zij evenmin iets voor protestantse samenwerking. De CHU wilde 'zichzelf' blijven en met uitzondering van haar voorzitter zag de ARP-top niets in samenwerking met de christelijk-historischen. De ideologische verschillen tussen beide partijen speelden hierbij gezien de CHU-campagne en de argumentatie in de ARP een grote rol. Het duurde tot het begin van de jaren zestig voordat de standpunten van de protestanten begonnen te bewegen.

3. Veranderingen bij de protestanten

De ideologische veranderingen die zich in de ARP rond 1960 voordeden ontsnapten niet aan de aandacht van de buitenwereld. Het nieuwe beginsel-programma dat de partij in juni 1961 – na een twaalfjarige discussie – vaststelde maakte duidelijk dat de partij in een ingrijpend veranderingsproces verwickeld was. Er werd formeel afstand genomen van het begrip 'ordinantiën Gods' en van de opvatting dat de ARP 'de' grondtoon van het volkskarakter vertegenwoordigde. Voor Beernink, die in 1958 Tilanus was opgevolgd als voorzitter van de CHU, was deze verandering geen aanleiding om de opstelling tegenover de ARP aan te passen. Sinds 1945 was hij als tweede man in de CHU-hiërarchie door Tilanus in het politieke spel geschoold en tot zijn aftreden als partijvoorzitter (in 1966) zou hij vasthouden aan diens standpunt inzake de relatie met de ARP. De belangrijkste ideoloog van de CHU, Van Niftrik, hechtte echter grote waarde aan de omslag bij de antirevolutionairen. In juli 1961, een maand na de officiële vaststelling van het ARP-beginselprogramma, verklaarde hij in een rede op de zomerconferentie van de CHU dat het bestaan van twee grote protestantse partijen 'een zekere onwaarachtigheid' in zich had. Daarom pleitte hij voor een gesprek over één protestantse partij. Deze nieuwe partij moest echter geen vergrote ARP zijn, maar elementen van beide partijen in zich verenigen. Op den duur achtte hij zelfs één partij van katholieken en protestanten wenselijk.⁶⁶

De rede werd zowel in de CHU als in de ARP met verbazing ontvangen. Van Niftrik, die jarenlang ARP en KVP had bestreden, wilde plotseling met beide partijen samenwerken. Ter verklaring van zijn ommezwaai wees hij zelf op de veranderingen in de ARP. Omdat de traditionele stroming daar niet meer de dienst uitmaakte, waren naar zijn mening de belangrijkste bezwaren tegen een fusie verdwenen. Al in 1957, in zijn bijdrage aan *Een getuigenis*, had hij tekenen van verandering in de ARP gesignaleerd. De partij achtte hij op dat moment echter nog te 'schimmig om een verlovingswagen'.⁶⁷ Ondertussen was echter duidelijk dat de ARP werkelijk vernieuwd was. In een toelichting op zijn ommezwaai zei Van Niftrik dat de CHU die verandering ten volle moest honoreren.⁶⁸ Evenzo maakten volgens Van Niftrik de ontwikkelingen in katholieke kring op termijn de weg vrij voor samenwerking met de KVP.

Van Niftriks rede viel aanvankelijk niet goed in de CHU. Van Niftrik herinnerde zich later dat Tilanus sceptisch 'zèér interessant!' zei, terwijl de Tweede-Kamerleden Wttewaal van Stoetwegen en Van de Wetering 'hun wijze hoofden schudden'.⁶⁹ Ook Beernink maakte direct duidelijk dat hij niets zag in Van Niftriks idee. Eind augustus 1961 werd de relatie met de ARP besproken in het dagelijks bestuur van de Unie. Naast Van Niftriks

rede was ook een voorstel van een Haagse kiesvereniging om tot een onderzoek te komen naar de opvattingen van de CHU-leden over de ARP aan de orde.⁷⁰ Tilanus – die nog steeds fractievoorzitter in de Tweede Kamer was – verklaarde zich tegen het organiseren van een enquête onder de partijleden, maar had – opvallend – geen bezwaar tegen een ‘informatieve bespreking’ met de ARP. Met uitzondering van het Friese dagelijks-bestuurslid W. Nauta, die verklaarde daar nog niet aan toe te zijn, stemden alle sprekers in met Tilanus’ suggestie.

Bij de bespreking van de rede in het hoofdbestuur verklaarde Beernink dat het dagelijks bestuur een gesprek met de ARP wilde beleggen, maar dat daarbij niet gesproken kon worden over ‘één grote volkspartij’. Van de vijftien sprekers waren slechts de Tweede-Kamerleden Wittewaal van Stoetwegen en Kikkert tegen een gesprek, waarbij de freule adviseerde eerst te wachten op het definitieve rapport van de commissie-Van Gelder. Na het besluit om inderdaad tot een gesprek met de ARP te komen verzocht Kikkert als enige om aantekening te hebben tegengestemd. Op voorstel van Van Bruggen werd besloten dat aan het gesprek geen ruchtbaarheid zou worden gegeven.⁷¹

Dat de CHU niet plotseling geheel om was, bleek toen het doel van de bespreking aan de orde kwam. Waar Van Niftrik uiteindelijk tot één partij wilde komen, bestreed Beernink dat er over fusie kon worden gesproken.⁷² Omdat hij vreesde dat de aankondiging van het overleg met de ARP tot misverstanden zou leiden in de CHU, hield de unievoorzitter in het najaar van 1961 op diverse plaatsen in het land een redevoering. Om aan te tonen dat een fusie onmogelijk was hanteerde hij steeds dezelfde vijf argumenten. De vorming van één partij werd zijns inziens belemmerd door de kerkelijke gescheidenheid, het mentaliteitsverschil tussen de beide partijen, het gevaar van heroprichting van de oude partijen na een fusie, de electorale nadelen en de vrees dat de ARP in de nieuwe partij de lakens zou uitdelen.⁷³ Opmerkelijk is dat Beernink een andere argumentatie gebruikte dan bij de actie ‘Wij wensen te blijven onszelf’: toen was immers het volle gewicht gegeven aan de principiële verschillen tussen de beide partijen.

Niet iedereen was het met Beernink eens. In een notitie van het dagelijks-bestuurslid L.E. de Geer van Oudegein, zoon van de voormalige CHU-leider, werd betoogd dat er op den duur naar een fusie met de ARP moest worden gestreefd.⁷⁴ In een tegennota nam uniesecretaris Van Gelder het standpunt in dat er met het gesprek slechts ‘een oriëntatie over en weer omtrent de in ieder van de beide politieke groeperingen levende gedachten’ werd nagestreefd. Iedere verdergaande gedachte noemde hij prematuur.⁷⁵ Ondanks deze onenigheid werd de ARP in april 1962 officieel uitgenodigd. Aan de invitatie was een door Van Niftrik en Tilanus opgestelde agenda

toegevoegd, waarin als mogelijke gesprekspunten onder andere werden genoemd: de antithese, de rol van de kerk, de waarde van het begrip soevereiniteit in eigen kring, de partijorganisatie en de rol van de beginselen.⁷⁶

Berghuis, die ondanks de tegenwerking in zijn partij de hoop op een fusie nooit had opgegeven, beschouwde Van Niftriks rede als een geschenk uit de hemel. Eigenlijk wilde hij direct reageren, maar op aanraden van Schouten besloot het moderamen eerst verdere stappen van de CHU af te wachten.⁷⁷ Nadat Beernink had aangekondigd dat de ARP voor een gesprek zou worden uitgenodigd, stelde Berghuis op een partijconvent in oktober 1961 beherst dat hij een invitatie van de CHU 'gaarne' tegemoet zag.⁷⁸

Naar aanleiding van de definitieve uitnodiging ontstond er een heftige discussie in de ARP, waarbij zich drie stromingen aftekenden. In de eerste plaats waren er antirevolutionairen die niets voelden voor samenwerking met de CHU omdat zij vreesden dat het karakter van de ARP zou worden aangetast. Van Riessen, die dit standpunt verwoordde, zag de toenadering tot de CHU als een eerste stap in die richting. Naar zijn mening diende de ARP alvorens het gesprek met de CHU aan te gaan intern overeenstemming te bereiken over de toekomst van de partij. De bezwaren van een tweede groep waren van tactische aard. Volgens Smallenbroek was het electoraal onverstandig om te pleiten voor fusie. De slechte uitslag van de provinciale verkiezingen van maart 1962 zag hij als een gevolg van de slappe reactie van de ARP op de avances van de CHU. Door voortdurend te pleiten voor fusie wekte de ARP volgens Smallenbroek de indruk aan liquidatie bezig te zijn. Hij vermoedde bovendien dat het de bedoeling van de CHU was om de schuld van de in zijn ogen onvermijdelijke mislukking van het gesprek aan de ARP te geven. De partij moest daarom proberen 'op een keurige wijze uit deze zaak te komen'.

Een derde groep, waartoe Berghuis behoorde, wilde de uitnodiging van de CHU zonder meer accepteren. Nadat Berghuis verzekerd had dat hij geen fusie ten koste van de beginselen wenste werd besloten de uitnodiging van de CHU aan te nemen. Berghuis kwam Smallenbroek tegemoet door erin toe te stemmen dat de CHU eerst schriftelijk gevraagd zou worden of zij de gescheidenheid van de protestantse partijen nog verantwoord achtte. Die vraag zou vóór het gesprek beantwoord moeten worden.⁷⁹ Het dagelijks bestuur van de CHU liet echter weten op deze vraag pas in te kunnen gaan als alle aandachtspunten uit de nota van Niftrik besproken waren.⁸⁰ Desondanks kwamen de partijen overeen om op 30 juni 1962 een eerste gesprek tussen het moderamen van de ARP en het dagelijks bestuur van de CHU te beleggen.

Het gesprek werd van beide zijden dus met gemengde gevoelens inge-

gaan. Bij de leiding van de CHU (Beernink en Van Gelder) was de intentie om spijkers met koppen te slaan niet aanwezig en Berghuis' verlangens bleven in de ARP omstreden. Het is dan ook niet verbazingwekkend dat het contact aanvankelijk nergens toe leidde. Tijdens het eerste gesprek werd een aantal punten uit de nota van Van Niftrik besproken, waarbij de theologisch geschoolden zich konden uitleven. Een wezenlijk principieel verschil tussen de beide partijen kwam echter niet aan de oppervlakte. Toen Van Niftrik verklaarde dat hij bevreesd was voor een 'wettische gehoorzaamheid aan Gods Woord' bij de ARP, stelde Berghuis hem gerust: 'wij zijn, door de ervaring geleerd, genezen van de neiging om de beleving van de beginselen te verheffen tot beginsel'. En op Beerninks vraag hoe volgens de antirevolutionairen de overheid Gods naam kon belijden, antwoordde hij nuchter: 'door een goed beleid te voeren'. Aan het eind van het gesprek werd geconcludeerd dat men het niet over alles eens was, maar dat de scheidslijnen dwars door de partijen heenliepen.⁸¹ Ook tijdens het tweede gesprek, dat in oktober 1962 werd gehouden, stelden de ARP'ers zich soepel op. Bruins Slot erkende dat Kuyper 'natuurlijk ook wel fouten (had) gemaakt' en Berghuis verklaarde dat men op basis van de antithese nooit mensen kon organiseren.⁸²

Ondanks de goede sfeer tijdens deze geheime ontmoetingen duurde het onder andere vanwege een ziekte van Berghuis anderhalf jaar voordat een derde bijeenkomst werd gehouden. Zonder het enthousiasme van de ARP-voorzitter was het kennelijk onmogelijk een vergadering te beleggen. In de tussentijd had de CHU bij de verkiezingen van 1963 een zetel gewonnen en de ARP een zetel verloren. Hierdoor waren de Tweede-Kamerfracties van beide partijen voor het eerst in de geschiedenis even groot geworden. In het moderamen werd naar aanleiding van deze uitslag opnieuw kritiek geleverd op het fusiestreven. Smallenbroek smeekte Berghuis niet meer in het openbaar te pleiten voor een fusie, omdat het zelfvertrouwen van de partij er door werd gefrustreerd. Van Riessen betoogde opnieuw dat er een groep in de ARP was die niet wenste te accepteren dat de partij haar traditionele karakter opgaf door een fusie met de CHU aan te gaan.⁸³

Vanwege deze kritiek stelde Berghuis bij de derde bespreking met de CHU in mei 1964 opnieuw de vraag of de Unie nu wel of niet een fusie nastreefde: zij moest zijns inziens nu maar eens 'kleur bekennen'. De CHU'ers lieten zich echter niet tot een rechtstreeks antwoord verleiden. Van Niftrik noemde Berghuis' vraag een 'typische AR-vraag' en betoogde dat een eenduidig antwoord niet mogelijk was omdat de CHU sterk verdeeld was. Slechts door het voeren van onderlinge gesprekken, het ontdekken van wezenlijke verschilpunten en het onderzoeken van mogelijkheden om tot overeenstemming te komen kon zijns inziens een antwoord worden

gegeven. Bovendien verklaarde Van Niftrik dat hij niet naar een fusie streefde, maar naar de oprichting van een geheel nieuwe partij, een gedachte waarin Bruins Slot zich, naar hij verklaarde, 'wonderwel' kon vinden. Vervolgens werden de wederzijdse beginselprogramma's besproken, waarbij opnieuw geen principiële verschillen werden aangetroffen.⁸⁴

Tijdens de zomermaanden werd de druk op de protestantse partijen verder opgevoerd. Uit een opinie-onderzoek van het NIPO bleek dat 92 procent van de CHU-stemmers en 88 procent van de ARP-stemmers voor een fusie was.⁸⁵ In de CHU haastte men zich om de waarde van deze enquête te bagatelliseren. Berekend werd dat van de ondervraagden slechts 27 CHU-stemmers zich voor een fusie hadden uitgesproken, terwijl de Unie 537.000 kiezers achter zich had. Getergd publiceerde het NIPO enkele maanden later een tweede onderzoek, dat uitgebreider van opzet was, maar vrijwel dezelfde cijfers opleverde.

De onrust in de CHU nam door dit alles toe. De Eerste-Kamerfractie verzocht het dagelijks bestuur zelf de mening van de leden te peilen.⁸⁷ Een soortgelijk verzoek werd door de christelijk-historische jongeren gedaan. Vanwege deze aandrang besloot het dagelijks bestuur de verhouding tot de ARP op 10 oktober 1964 in de unieraad ten principale aan de orde te stellen. Tijdens deze vergadering werden de christelijk-historische rijen gesloten. De meerderheid van de aanwezigen was voorstander van een voorzichtige koers: voortgaan met de gesprekken met de ARP, zonder een fusie op de korte termijn te forceren. Een door Beernink opgesteld communiqué met een dergelijke strekking werd met slechts één tegenstem aangenomen.⁸⁸

Tijdens het gesprek tussen ARP en CHU dat twee dagen later plaatsvond, verklaarde Berghuis dit communiqué te interpreteren als een negatief antwoord op zijn verzoek tot 'kleur bekennen'. Van Niftrik vond echter dat Berghuis dit te scherp zag en stelde voor om de theologische bespiegelingen nu verder te staken en na te gaan denken over de vorm en het karakter van de nieuw te vormen partij. De bespreking verliep verder in een aangename sfeer, waarbij opnieuw de conclusie werd getrokken dat er geen principiële belemmeringen voor een fusie waren. Zo stelde Van Niftrik dat het denken van Hoedemaker in de CHU bijna geen invloed meer had, terwijl Berghuis herhaalde dat de ARP grondig was veranderd.⁸⁹

De gesprekken leken te langen leste hun vruchten te gaan afwerpen. In het dagelijks bestuur van de CHU werd in november 1964 besloten om de ARP het voorstel te doen een kleine commissie in te stellen, die zich moest buigen over het karakter van de nieuw te vormen partij.⁹⁰ Dit idee sloeg bij Berghuis in als een bom. In het moderamen sprak hij van een 'overrompend voorstel'.⁹¹ Hij en Van Niftrik kregen de opdracht een nota hierover op

te stellen.⁹² De samenwerkingsplannen leken in een stroomversnelling te komen. Ook in de KVP werd enthousiast gereageerd. In de Nederlandse equipe van de NEI kwam eind januari 1965 een plan aan de orde om een oriënterend gesprek te organiseren tussen de fractievoorzitters van de drie partijen. Aan Van Niftrik werd gevraagd of hij wilde nagaan of Beernink daartoe bereid was. Dat bleek inderdaad het geval te zijn.⁹³ Voordat zo'n gesprek kon plaats vinden kwam er echter een kink in de kabel.

4. De kabinetsformatie van 1965

Het kabinet-Marijnen, waarin ministers uit de drie christelijke partijen en de VVD waren vertegenwoordigd, bood eind februari 1965 zijn ontslag aan, omdat het onmogelijk was gebleken overeenstemming te bereiken over het omroepbeleid. Waar de VVD en de CHU op termijn streefden naar een 'open bestel', waarin ook commerciële zenders konden worden toegelaten, wilden ARP en KVP het verzuilde bestel beschermen.

Dat ARP en CHU het niet eens waren over de omroepproblematiek was al langer bekend. De kwestie was verwant aan één van de traditionele verschillen tussen de beide partijen. Waar de ARP dé verdedigster was van het verzuilde omroepsysteem, stond de CHU veel genuanceerder tegenover de verzuiling. Tijdens het kabinet-De Quay (1959-1963) had de uit de CHU afkomstige staatssecretaris Y. Scholten meegewerkt aan een wetsvoorstel, dat de invoering van commerciële televisie mogelijk maakte. Beernink was zelfs bestuurslid van één van de groepen die belangstelling hadden als nieuwe zendgemachtigde tot het bestel toegelaten te worden: de stichting Televisie Nederland (TVN). Vanwege dit lidmaatschap beschuldigde Algra in maart 1963 Beernink van 'Doorbraakneigingen'. Van zijn kant had Beernink verklaard dat het televisiedebat de kansen op samenwerking tussen de protestantse partijen niet vergrootte.⁹⁴ De omroepproblematiek vormde een tijdbom onder het protestantse fusiestreven. Toen het kabinet-Marijnen viel was het dan ook de vraag in hoeverre de protestantse partijen bereid waren concessies te doen inzake het omroepvraagstuk.

De gang van zaken tijdens de daaropvolgende kabinetsformatie kan niet begrepen worden zonder de in het vorige deel beschreven ontwikkelingen in de ARP. In het begin van de jaren zestig groeide daar een krachtige progressieve stroming, waarbij zich een belangrijk deel van de partijleiding, onder anderen Berghuis en Bruins Slot, aansloot. Vanwege hun voorkeur voor een vooruitstrevend sociaal beleid wilden de progressieve antirevolutionairen breken met de confessioneel-liberale coalitie die sinds 1959 het land regeerde. Op termijn streefden zij naar langdurige regeringssamenwerking met de PvdA. Daartoe hanteerde Berghuis de tactiek om de cruciale posities binnen de partij te laten bezetten door geestverwanten. Sinds

1964 was zijn verzetsvriend Smallenbroek voorzitter van de Tweede-Kamerfractie.

Het streven om de ARP een progressief imago te bezorgen kwam in de loop van de jaren zestig in botsing met het streven naar een fusie met de CHU. Waar de CHU tot 1960 gold als een minder conservatieve partij dan de ARP, was zij onder de leiding van Beernink – die vanaf 1963 partij- en fractievoorzitter was – uitgegroeid tot een uitgesproken voorstandster van samenwerking met de liberalen. Tijdens de kabinetsformatie van 1965 bleek dat de progressieve antirevolutionairen – Berghuis voorop – meer waarde hechtten aan de totstandkoming van een coalitie met de PvdA dan aan de relatie met de CHU. De val van het kabinet-Marijnen zagen zij als een ideale gelegenheid om de regeringssamenwerking met de PvdA te herstellen. Dat de CHU hierdoor in de oppositie kwam, was voor hen geen bezwaar.

Na de val van het kabinet-Marijnen probeerde Schmelzer, de fractievoorzitter van de KVP, als informateur in eerste instantie een reconstructie van het kabinet te bewerkstelligen.⁹⁵ De onderhandelaars van de ARP werkten hier echter niet aan mee, omdat zij een compromis inzake de omroepkwestie onacceptabel achtten. Toen Schmelzers poging dreigde te mislukken werden er door Beernink tal van compromissen geformuleerd, welke door ARP-fractievoorzitter Smallenbroek alle van tafel werden geveegd. Vervolgens werd de progressieve KVP'er Cals tot formateur benoemd. Deze koerste spoedig aan op de vorming van een kabinet met de PvdA. Nu was het Beerninks beurt zich onwelwillend op te stellen. De fractievoorzitters van de PvdA en de ARP, A. Vondeling en Smallenbroek, steunden Cals echter en stuurden aan op een kabinet zonder de CHU. Ook Berghuis vond het afvallen van de CHU geen bezwaar.⁹⁶ Door te wijzen op de omroepstandpunten van beide protestantse partijen wisten Berghuis en Smallenbroek de kritiek in de eigen partij op de breuk met de CHU binnen de perken te houden. De samenwerking met de PvdA verdedigden zij met het argument dat die partij vanwege de banden met de VARA eveneens het verzuilde bestel wilde verdedigen.

Een breuk tussen de protestantse partijen was hierdoor onvermijdelijk. Voordat deze conclusie werd getrokken, haalden Beernink en Smallenbroek enkele manoeuvres uit, met de bedoeling elkaar de schuld van de breuk te geven. Aanvankelijk verenigde Beernink zich met Cals' opzet dat in de eerste plaats de fractievoorzitters dienden in te stemmen met 'controversieel liggende vraagstukken' (de omroepkwestie!). Toen puntje bij paaltje kwam weigerde Beernink echter zich zonder overleg met zijn fractie te verbinden aan Cals' omroepvoorstel. De CHU-fractie bleek vervolgens niet

bereid in te stemmen met de omroepparagraaf zonder inzicht te hebben in het volledige program en de zetelverdeling. In plaats van dit besluit direct openbaar te maken, zoals was afgesproken, meldde Beernink aan Cals de avond voor nader overleg met zijn partij nodig te hebben. Later bleek echter dat hij die avond in de huiselijke kring had doorgebracht met het volgen van een rechtstreeks verslag van een voetbalwedstrijd op de televisie.⁹⁷

Die bewuste avond gebeurde er nog meer in huize Beernink. Smallenbroek telefoneerde tot driemaal toe en deed de concessie dat eerst twee, later vier en uiteindelijk zelfs zes leden van de CHU-fractie uit de boot mochten vallen, als Beernink maar voor het omroepplan-Cals zou stemmen. Dit was minder genereus dan het leek. Als Smallenbroek werkelijk de CHU bij de coalitie had willen betrekken, had hij Beernink de vrijheid moeten verlenen zijn eigen standpunt te behouden. Met zijn concessies probeerde Smallenbroek dan ook slechts de ARP te vrijwaren van de schuld voor de breuk.⁹⁸ In zijn boek over de kabinetsformaties concludeert Duynstee dan ook: 'Als men samenwerking met de CHU waarlijk gewild had, dan zou men (...) toch wel een oplossing hebben kunnen vinden'.⁹⁹

De volgende dag meldde Beernink het besluit van zijn fractie aan Cals. De ARP-fractie besloot hierop unaniem met KVP en PvdA door te gaan. Desondanks deed het antirevolutionaire Tweede-Kamerlid B. Roolvink enkele dagen later nog een poging om met Beernink tot overeenstemming te komen. Tijdens spoedberaad van de fractie werd op voorstel van Smallenbroek echter besloten dat Roolvink zijn poging moest staken, met het argument dat dan ook de VVD weer bij het overleg moest worden betrokken.¹⁰⁰ Half april kon vervolgens het kabinet-Cals, bestaande uit PvdA, KVP en ARP, beëdigd worden.

Over de schuld van de breuk is in beide partijen nog lang nagepraat. Door zijn concessies aan Beernink openbaar te maken probeerde Smallenbroek aan te tonen dat hij geprobeerd had de CHU over de streep te trekken. In de ARP ondervond hij nauwelijks kritiek. In het moderamen heerste de mening dat de CHU ten opzichte van de antirevolutionairen iets had goed te maken. Boze tongen beweerden zelfs dat Beernink bewust een breuk met de ARP geforceerd had om onder de fusie met de ARP uit te komen.¹⁰¹ Ook Beernink ontving in eigen kring brede steun. Hier werd de beschuldigende vinger in de richting van de ARP gewezen. Zelfs Van Niftrik was 'zeer teleurgesteld' en verweet de ARP te weinig moeite te hebben gedaan de breuk te voorkomen.¹⁰²

Na de totstandkoming van het kabinet-Cals stierf het protestants politiek eenheidsstreven een zachte dood. In juli vond nog wel een gesprek tussen beide partijen plaats. Beernink opende de vergadering met de opmerking

dat hij niet begreep waarom men nog bijeen kwam: niet alleen stonden ARP en CHU anders tegenover het kabinet, ook was het stuk dat Berghuis en Van Niftrik zouden opstellen nog niet gereed. Nadat nog wat was nagepraat over de kabinetsformatie werd toch besloten na de zomer weer bij elkaar te komen.¹⁰³ Deze bijeenkomst werd echter uitgesteld en vervolgens op de lange baan geschoven.

Een deel van de achterban van de protestantse partijen nam hier geen genoegen mee. Een kort daarvoor actief geworden comité, de *Vriendenkring AR/CH*, probeerde de partijen weer met elkaar in contact te brengen.¹⁰⁴ In september 1965 riep dit comité per brief de kiesverenigingen van beide partijen op plaatselijke federaties aan te gaan. Het dagelijks bestuur van de CHU reageerde gebeten en ontraadde dit idee – dat overigens geen navolging vond – in een circulaire. Eind november 1965 besloot het bestuur de relatie met de ARP voorlopig te laten rusten.¹⁰⁵ Op de algemene vergadering van maart 1966 verschaft Beernink duidelijkheid over de sinds 1962 in het geheim gevoerde gesprekken met de ARP. Voorstellen om tot nauwer contact met de antirevolutionairen te komen werden succesvol bestreden met het argument dat de kabinetssamenstelling dat onmogelijk maakte.¹⁰⁶

Ook in de ARP verdween na de formatie van het kabinet-Cals spoedig het enthousiasme voor de fusie met de CHU. Berghuis liet zich nog wel enige tijd positief uit over het protestantse eenheidsstreven. In mei 1965 verklaarde hij op een partijconvent 'nogal verslagen' te zijn onder de breuk met de CHU.¹⁰⁷ Begin 1966 betoogde hij in reactie op het structuurrapport in het moderamen nog immer te streven naar één protestantse partij en dat de gedachte van een partij voor protestanten en katholieken daarin niet paste. Toch groeide zijn twijfel: 'Er komt een moment dat wij ons moeten heroriënteren, of zelf breder worden of gaan in de richting van een CDU.'¹⁰⁸ In de maanden daarna verruilde Berghuis inderdaad het protestantse eenheidsstreven voor het christen-democratische eenheidsstreven. In oktober 1966 pleitte hij voor deelname aan de verkiezingen met één christelijke kandidatenlijst met wisselende lijstaanvoeders.¹⁰⁹ In januari 1967 deed hij op de deputatenvergadering van de ARP het voorstel om met de andere christelijke partijen overleg te voeren 'over de fundamenten van een christelijke politiek'.¹¹⁰ Het protestantse eenheidsstreven was op dat moment voor Berghuis geen optie meer. Enige maanden later keek hij in het centraal comité op dit streven terug:

Steeds heeft bij ons het verlangen geleefd naar een mogelijke eenheid met de CHU. Verder streefden we naar een nauwe christen-democratische samenwerking, de KVP inbegrepen. Dat was onze

strategische doelstelling. (...) Wij zijn inmiddels het station voorbij, waarbij CHU en ARP één partij hadden kunnen worden. Dat had tien jaar geleden moeten gebeuren, maar dat is toen niet gelukt.¹¹¹

5. *Polarisatie*

Terwijl in het begin van de jaren zestig bleek dat de principiële verschillen tussen de ARP en de CHU aan het vervagen waren, werd bij de kabinetsformatie van 1965 duidelijk dat beide partijen in programmatisch opzicht uit elkaar waren gegroeid. De ideologische barrière leek zo te worden vervangen door een programmatische. Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf. In de jaren rond 1960 voelden alle politieke partijen de noodzaak zich programmatisch te profileren. Dat gold ook voor de christelijke partijen. Waar deze zich direct na de oorlog nog met succes hadden verzet tegen een partijenindeling die was gebaseerd op de begrippen progressief en conservatief, erkenden ook zij na 1960 dat men in de politiek niet kon volstaan met principiële uitgangspunten.

Het besef dat programmatische profilering noodzakelijk was leidde in de Nederlandse politiek als geheel, maar ook in vrijwel alle afzonderlijke partijen, tot verscherpte tegenstellingen tussen links en rechts. Deze *polarisatie* ging de Nederlandse politiek in de loop van de jaren zestig domineren. Het begin van deze ontwikkeling lag aan het eind van de jaren vijftig. Vanaf de verkiezingen van 1959 nam de VVD het standpunt in dat regeringssamenwerking met de PvdA onmogelijk was.¹¹² Aanvankelijk bleef de PvdA zich als een gematigd-progressieve, gouvernementele volkspartij opstellen. In 1963 was zij bijvoorbeeld bereid zich aan te sluiten bij de confessioneel-liberale coalitie. In de loop van de jaren zestig groeide er echter een kritische onderstroom die zich niet kon vinden in dit gematigde beleid. In juni 1966 openbaarde zich in de PvdA een groep jongeren die zich als 'nieuw links' afficheerde en die een veel progressievere koers nastreefde. Enkele maanden later, in september 1966 – dus nog voor de Nacht van Schmelzer –, bracht een groep jongeren van veelal progressief-liberale huize een manifest naar buiten, waarin werd gepleit voor een ingrijpende democratisering van het Nederlandse politieke bestel. Hieruit kwam kort daarna de politieke partij Democraten '66 (D'66) voort. D'66 belichaamde in zekere zin het nieuwe denken. De partij wilde een pure programpartij zijn en streefde ernaar het oude partijenstelsel, dat was gebaseerd op overleefde ideologieën, te laten ontploffen. Uiteindelijk zouden er volgens de democraten twee nieuwe partijen moeten worden gevormd: een conservatieve en een progressieve.¹¹³

De polarisatie tussen rechts en links – overigens een internationaal ver-

schijnsel in de jaren zestig – werd gedurende de regeerperiode van het kabinet-Cals steeds scherper. Ook de christelijke partijen kregen hiermee te maken. De KVP was sterk verdeeld over de in 1965 herstelde samenwerking met de sociaal-democraten. De progressieve stroming, die een langdurige rooms-rode samenwerking in het verschiep zag liggen, zwol in deze jaren aan. De KVP-fractie, onder leiding van Schmelzer, volgde het kabinet echter met argusogen. Daar was ook wel reden voor, want de ministersploeg was zeer ambitieus en voerde de uitgaven stevig op.¹¹⁴ Al in het najaar van 1965 wilde een deel van de KVP-fractie het kabinet ten val brengen, hetgeen fractievoorzitter Schmelzer toen nog wist te voorkomen.¹¹⁵ Een jaar later vroeg Schmelzer zelf in een motie om een voorzichtiger financieel beleid. Na een langdurige vergadering werd de motie aangenomen en was de kabinetscrisis – die de geschiedenis is ingegaan als de Nacht van Schmelzer – een feit. De polarisatie in de KVP werd hierdoor verder aangewakkerd. Cals voelde zich door zijn eigen partij in de steek gelaten. In de PvdA sprak men van moord met voorbedachten rade. Het NKV, de KRO en *de Volkskrant* kozen onomwonden de kant van Cals, terwijl de meerderheid van de fractie en die van het partijbestuur Schmelzer steunden.

Ook in de ARP groeiden in deze periode – zoals in deel I is beschreven – de programmatische tegenstellingen. Naast de progressieve stroming van Berghuis stonden gematigde politici als Zijlstra, Biesheuvel en Roolvink. Berghuis meende in de formatie van het kabinet-Cals het bewijs te zien dat de ARP zijn koers had overgenomen. Hij stelde zich echter direct een verderliggend doel: het werd zijn bedoeling de ARP uit te bouwen tot een progressieve evangelische volkspartij voor protestanten en katholieken. De christen-democratische samenwerking benaderde hij voortaan vanuit dit ideaal. In september 1965 stelde hij bijvoorbeeld dat ‘elkaar te vinden door toegeven niet betekent dat wij de koers zoals wij die hebben uitgezet met betrekking tot de sociale gerichtheid van de christelijke politiek moeten prijsgeven’.¹¹⁶ De gematigde stroming in de ARP stond echter sceptisch tegenover Berghuis’ koers en hoopte dat uit de christen-democratische samenwerking een centumpartij kon groeien. Voor de buitenwereld waren de krachtsverhoudingen in de partij moeilijk in te schatten, omdat de anti-revolutionairen zich naar buiten toe als een eenheid presenteerden. Zo stemde de ARP-Tweede-Kamerfractie unaniem tegen de motie-Schmelzer in oktober 1966, terwijl sommige fractieleden in werkelijkheid geen traan lieten om de val van Cals.

In de CHU was van programmatische onenigheid veel minder sprake, maar bleef de polarisatie toch ook niet zonder gevolgen. De kabinetsformatie van 1965 had haar een geweldige kater opgeleverd: na 17 jaar regeringsdeelname moest zij plotseling oppositie voeren. Het veranderingsproces in

de Unie werd hierdoor bespoedigd. Het besef dat programmatische profilering noodzakelijk was drong nu ook in de Unie door. Dit was voor de CHU een belangrijke stimulans om de samenwerking met de andere christelijke partijen na te streven.

Nadat in maart 1966 Beernink als partijvoorzitter was opgevolgd door A.D.W. Tilanus, zoon van de naoorlogse voorman, veranderde het klimaat in de Unie spoedig. De jonge Tilanus presenteerde zich direct als een voorstander van christen-democratische samenwerking.¹¹⁷ Kort na zijn aantreden maakte hij bekend op korte termijn de Unie te willen moderniseren. Hij richtte zich daarbij onder andere op het beginselprogram. Daarin waren nog tal van formuleringen te vinden die uit het begin van de eeuw afkomstig waren. Zo moest Nederland gezien worden als een 'christelijke natie in protestantse zin' en was de overheid alleen verantwoording schuldig aan God (en dus niet aan het parlement). In juni 1966 stelde Tilanus een commissie in die dit program moest herzien.¹¹⁸ Nog in hetzelfde jaar werd er een commissie in het leven geroepen die de opdracht kreeg 'verbandingen te leggen tussen de praktische politiek van de CHU enerzijds en de ontwikkelingen in kerk en theologie anderzijds'.¹¹⁹ Tegelijkertijd werd de instelling van een kleine commissie aangekondigd, die als taak kreeg 'een eenvoudige en moderne formulering op te stellen van de betekenis van het Evangelie voor de politiek'.¹²⁰

Ondanks het feit dat het de CHU in het midden van de jaren zestig electoraal voor de wind ging (sinds 1963 was haar Tweede-Kamerfractie even groot als die van de ARP, terwijl zij bij de Statenverkiezingen van 1966 zelfs meer stemmen kreeg dan de antirevolutionairen), achtte Tilanus omvorming van de Unie noodzakelijk. In het polariserende klimaat van de Nederlandse politiek zag hij geen plaats meer voor een zelfstandige CHU. De toekomst zag hij in een christen-democratische middenpartij. Door de omvorming van de CHU hoopte hij de principiële barrières voor samenwerking met de andere christelijke partijen te slechten.

De polarisatie had dus een tweeledige uitwerking op het christen-democratisch eenheidsstreven. Enerzijds groeide het besef dat KVP, ARP en CHU in hun traditionele gedaante achterhaald waren, anderzijds zorgde de richtingstrijd in de KVP en de ARP ervoor dat de programmatische oneenigheid tussen de eventuele fusiepartners toenam. De scheidslijnen liepen hierbij overigens dwars door de partijen heen. Het denken over christen-democratische samenwerking veranderde echter door de polarisatie ingrijpend. Voortaan stond niet meer de mate van overeenstemming over de uitgangspunten van de politiek centraal, maar de mate van programmatische eensgezindheid.

6. Conclusie

Voor de relatie tussen de christelijke partijen vormen de in dit hoofdstuk besproken jaren een cruciale periode. Door de veranderende houding van de KVP en de ARP ten opzichte van hun ideologieën begonnen de verschillen tussen de drie partijen vanaf de tweede helft van de jaren vijftig te vervagen. Hierdoor ontstond er ruimte voor nauwere samenwerking. Vanaf ongeveer 1958 streefde de KVP-leiding op termijn naar één christen-democratische partij. Omdat de protestanten daarvoor aanvankelijk niets voelden moest de KVP nog enige tijd haar geduld bewaren. Uit tactische overwegingen drongen de katholieken de eerste jaren niet te veel op samenwerking aan.

In de ARP en de CHU gingen de ontwikkelingen minder snel. Tot 1961 wilden de leiders van de beide partijen – Berghuis uitgezonderd – niets weten van onderlinge samenwerking. De CHU startte nog in 1956 een campagne om haar zelfstandig bestaansrecht aan te tonen ('Wij wensen te blijven onszelf'). De ideologische veranderingen in de ARP maakten echter in het begin van de jaren zestig de weg vrij voor een gesprek tussen beide partijen. Tijdens de tussen 1962 en 1965 gevoerde besprekingen bleken de uit de negentiende eeuw stammende ideologische verschillen goeddeels te zijn verdwenen. Ofschoon geen van beide partijen haast maakte werden er wel vorderingen geboekt. Eind 1964 kwam het gesprek zelfs in een stroomversnelling toen Berghuis en Van Niftrik de opdracht kregen een nota te schrijven over het karakter van de nieuwe partij. Het uiteengaan van ARP en CHU bij de kabinetsformatie van 1965 zorgde echter voor een abrupte breuk in dit fusieproces.

Tijdens de kabinetsformatie van 1965 kwam de richtingenstrijd tussen de aanhangers van een centrumkoers en van een progressieve koers binnen de KVP en de ARP voor het eerst in alle hevigheid aan de oppervlakte. Vanaf dit moment werd het denken over christen-democratische samenwerking vooral bepaald door de mate van programmatische overeenstemming tussen de beoogde fusiepartners, terwijl de opvattingen over de uitgangspunten van de politiek een veel geringere rol speelden. De polarisatie vormde zo enerzijds een stimulans om tot samenwerking te komen, maar compliceerde deze anderzijds ook.

- nog wat olie op het vuur: 'Het is en blijft onbegrijpelijk, dat de CHU niets heeft gedaan ter uitvoering van het door haar zelf genomen besluit (van 27-2-1946, RZ)', *Nederlandse Gedachten* 30-5-1953.
80. Archief-Beernink 3, notulen hoofdbestuur CHU 14-4-1951; Van Spanning, *De CHU*, II, 242.
 81. Van Spanning, *De CHU*, II, 242.
 82. Van Spanning, *De CHU*, II, 243; archief-Beernink 3, notulen unieraad CHU 21-3-1953; notulen hoofdbestuur CHU 28-3-1953.
 83. Archief-Beernink 3, notulen unieraad CHU 6-9-1954.
 84. Archief-Beernink 3, notulen unieraad CHU 11-12-1954; *Nieuwe Haagsche Courant*, 13-12-1954.
 85. *Nieuwe Haagsche Courant*, 13-4-1955.
 86. *Voor het centralen convent van woensdag 25 mei 1955* ('s-Gravenhage z.j.(1955)), 4-5. Het betreft een verzoek van de kiesvereniging Den Haag XVII.
 87. Ten Napel, *Eigen weg*, 62-64.
 88. Steenkamp beweert dat hij tijdens de oorlog wel voor een partij van protestanten en katholieken was, *De groei naar het CDA*, 193.
 89. Ten Napel, *Eigen weg*, 54-55. Andere uitlatingen van Romme in deze richting in *de Volkskrant* 19-5-1951 en 3-4-1953.
 90. Vreemd genoeg stelt Ten Napel dat in KVP-kring de mogelijkheid van samenwerking met de protestanten in de eerste helft van de jaren vijftig al 'met een zekere regelmaat' werd genoemd. Ten Napel, *Eigen weg*, 54.
 91. Cf. J. Bosmans, 'De onvermijdelijke opmars van het CDA', *NRC-Handelsblad* 18-7-1992.
 92. Verkuil, *Grondhouding*, 48. Elders noemt Verkuil overigens het jaar 1952 wel een 'keerpunt' in de relatie tussen de KVP en de ARP, Verkuil, *Grondhouding*, 47.
 93. Archief-KVP 326, notulen presidium KVP, 14-10-1949; archief-KVP 214, notulen dagelijks bestuur KVP 26-11-1948.
 94. Archief-KVP 326, notulen presidium KVP 8-1-1951.
 95. Archief-KVP 219, notulen dagelijks bestuur KVP 23-3-1953, 1-9-1953; archief-KVP 326, notulen presidium KVP 9-3-1953.
 96. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 28-10-1953; archief-ARP 1759-170, Schouten en Gosker aan Albering 5-11-1953 en Albering aan centraal comité ARP 25-11-1953.
 97. Archief-Beernink 3, notulen hoofdbestuur CHU 7-11-1953.
 98. Ten Napel, *Eigen weg*, 13.

Noten bij hoofdstuk VI

1. *De Volkskrant*, 13-11-1957.
2. Archief-KVP 224, Nota inzake samenwerking van Christen democraten,

van de hand van K.J. Hahn. Cf. Ten Napel, *Eigen weg*, 75-77. Overigens schreef S.B. Gras een Nota inzake de sterkte van vertegenwoordiging der Christenen in de openbare lichamen, gedateerd op 11-4-1958. Deze is later in die van Hahn verwerkt.

3. Archief-KVP 224, notulen dagelijks bestuur KVP 16-6-1958.
4. Archief-KVP 1157, notulen Nederlandse equipe NEI 13-11-1957; archief-KVP 1159, notulen Nederlandse equipe NEI 21-4-1959.
5. Archief-ARP 162, notulen Nederlandse equipe NEI 24-7-1962; archief-KVP 1163, notulen Nederlandse equipe NEI 24-9-1963, 16-10-1963.
6. Archief-KVP 159, notulen partijbestuur KVP 14-3-1959.
7. *De Volkskrant*, 29-4-1959.
8. *De Tijd/Maasbode*, 20-5-59, overgenomen uit interview met Berghuis, Beernink en Albering in het jongerenblad *HET*.
9. *De Volkskrant*, 28-3-1959 en 27-6-1959.
10. Ten Napel, *Eigen weg*, 77.
11. Archief-KVP 160, Stellingen over nauwere samenwerking met de Protestants-Christelijke Partijen, J.M. Peters, 5-4-1960.
12. Archief-KVP 160, Stellingen over nauwere samenwerking met de Protestants-Christelijke Partijen voor de bijeenkomst te Baarn op 8 en 9 april 1960, W. Andriessen.
13. Archief-KVP 160, notulen partijbestuur KVP 8/9-4-1960.
14. Archief-KVP 160, notulen partijbestuur KVP 4-11-1960.
15. Ten Napel, *Eigen weg*, 82.
16. Verkuil, *Grondhouding*, 50. Ook Bogaarts schat de houding van de KVP-leiding te negatief in; Melchior Bogaarts, 'Het einde van de KVP 1945-1980', *De Tijd* 3-10-1980, 46.
17. Archief-Berghuis 261, nota Hoofdlijnen van AR-beleid. W.P. Berghuis, *Na veertien jaar* ('s-Gravenhage z.j. (rede partijconvent 20-6-1959)), 13-14; W.P. Berghuis, *Vraagstukken van nu en morgen* ('s-Gravenhage z.j. (rede partijconvent 31-10-1959)), 7-9.
18. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 3-1-1957.
19. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 18-2-1957.
20. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 18-2-1957.
21. W.P. Berghuis, *De Anti-Revolutionaire Partij in de huidige situatie. Redevoeringen, gehouden op de vergaderingen van het Partij Convent van 27 april en 26 oktober 1957* ('s-Gravenhage z.j. (1957)), 10.
22. Archief-Berghuis 238, rede Berghuis ARJOS-conferentie te Utrecht 5-11-1960 en rede Berghuis op 7-4-1960. Zie ook: Houwaart, *Mannenbroeders*, 58-59. Cf. W.P. Berghuis, 'De christen-democratische samenwerking in Nederlands en Europees verband', *Anti-Revolutionaire Staatskunde* 31 (1961) 3-11.
23. Ten Napel, *Eigen weg*, 81-82.
24. Verkuil, *Grondhouding*, 51.
25. Archief-KVP 160, Richtlijnen voor voorlichting en propaganda, 13-12-1960.
26. Archief-KVP 228, notulen dagelijks bestuur KVP 26-6-1962. Cf. Ten Napel,

- Eigen weg*, 84, waar gesteld wordt dat dit program niet van de grond kwam vanwege 'tijdgebrek'. Ten Napel baseert zich op een interview met Aalberse in Puchinger, *Hergroepering der partijen*, 546. Cf. *Groei naar het CDA*, 25. Verkuil, *Grondhouding*, 52, stelt vreemd genoeg dat Aalberse het plan voor een gezamenlijk program afwimpelde.
27. Zie hoofdstuk II.
 28. Archief-KVP 592, Vragen ten behoeve van Subcommissie I van de structuurcommissie, februari 1962.
 29. Archief-Beernink 14, propagandamateriaal van deze comité's.
 30. Archief-Beernink 3, notulen dagelijks bestuur CHU 23-6-1956; archief-CHU 36, notulen unieraad CHU 7-7-1956. Op de zomerconferentie van de CHU op 17-7-1956 herhaalde Tilanus dit standpunt, Van Spanning, *De CHU*, II, 245.
 31. Cf. F.J.F.M. Duynstee, *De kabinetsformaties 1946-1965* (Deventer 1966), 86-159; Maas, *Kabinetsformaties*, 33-36; Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958* (Amsterdam 1986), 204-262.
 32. Van Spanning, *De CHU*, II, 203.
 33. Archief-CHU 36, notulen unieraad CHU 8-9-1956.
 34. *De Telegraaf*, 20-9-1956.
 35. Van Spanning, *De CHU*, II, 245.
 36. Archief-Diepenhorst, dagboek 26-5-1946, 13-6-1946, 2-3-1948.
 37. 'Enige beschouwingen over de huidige plaats der Christelijk-Historische Unie', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 3 (1957-1958), nr. 3, 14.
 38. *Ibid.*, 15. Tot deze vondst was Diepenhorst al in oktober 1956 gekomen. In zijn dagboek noteerde hij: 'ineens mijn verantwoording CH Unie 'rond' gekregen. Het gaat niet om de doorbraak naar een bestaande algemene partij, die is er niet met dezelfde politiek, tegen socialisme en liberalisme onoverkomelijke bezwaren. Het gaat dan om het eventueel stichten van een nieuwe algemene partij met dezelfde praktische politieke punten als de CHU en daar denkt niemand over. Hele rust.' archief-Diepenhorst, dagboek 18-10-1956. Dit standpunt bleef Diepenhorst jarenlang verkondigen, zie bijvoorbeeld: I.N.Th. Diepenhorst en B. van Haersma Buma, 'Christelijk-historisch perspectief', in: H.M. van Leeuwen-Van Hilten e.a. (red.), *Tussen nee en ja. Politieke terreinverkenningen van meer dan één generatie* (Den Haag z.j. (1962)), 79.
 39. R. Pollema, 'Wij wensen te blijven onszelf', in: *Een Getuigenis. Waarom wij CH zijn en blijven* (Den Haag 1958), 12, 19.
 40. G.C. van Niftrik, 'Om het beginsel', in: *Een getuigenis*, 22. Het vorige citaat op pagina 24.
 41. Van Spanning, *De CHU*, II, 247-248.
 42. Archief-CHU 36, notulen unieraad CHU 1-2-1958.
 43. J.W. van Gelder, 'De positie van de Christelijk Historische Unie ten opzichte van andere politieke groeperingen', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 1 (1955-1956), 105-122.

44. G.A. Kluitenberg, 'Beginselen en partijen', in: *Een getuigenis*, 35-38.
45. Archief-CHU 255, christelijk-historische kiesvereniging 's-Gravenhage VII aan Van Gelder, 14-9-1960.
46. Archief-Beernink 3, notulen dagelijks bestuur CHU 26-4-1958. Cf. *Konin-
gin en Vaderland*, 16-5-1958.
47. Kluitenberg, 'Beginselen en partijen', 38.
48. Archief-CHU 255, Interimrapport van de commissie, belast met het bestu-
deren van de verhouding tussen de Christelijk-Historisch Unie en de Anti-
Revolutionaire Partij en de mogelijkheden voor contact (Z.p. z.j.).
49. Archief-CHU 255, reacties kiesverenigingen op interimrapport.
50. *Trouw*, 21-4-1960.
51. Archief-CHU 40, notulen dagelijks bestuur CHU 27-5-1961.
52. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 25-5-1963.
53. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 30-6-1956.
54. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 3-1-1957, notulen centraal comité
ARP 18-2-1957. Cf. Ten Napel, *Eigen weg*, 62, die stelt dat Berghuis 'zeker
aanvankelijk' zijn partij mee had in zijn streven naar een protestantse volks-
partij.
55. Geciteerd in Interimrapport, 4. Zie ook *Trouw* 14-7-1956.
56. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 3-1-1957.
57. Archief-Berghuis 261, toelichting bij Hoofdpijnen voor AR-beleid.
58. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 10-10-1957.
59. W.P. Berghuis, *De ARP in de huidige situatie*.
60. *Trouw*, 7-2-1958.
61. *De Tijd*, 22-4-1958.
62. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 14-6-1958.
63. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 13-3-1959; notulen centraal comité
ARP 21-3-1959.
64. Berghuis, *Na veertien jaar* ('s-Gravenhage z.j. (1959)), 13-14; Berghuis,
Vraagstukken, 7-9.
65. Houwaart, *De mannenbroeders*, 57-58; Ten Napel, *Eigen weg*, 67-68.
66. *De Rotterdammer*, 7 en 8 juli 1961; Van Spanning, *De CHU*, II, 253.
67. Van Niftrik, 'Om het beginsel', 28.
68. *De Rotterdammer*, 8-7-61; *Christelijk Historisch Weekblad*, 11-18 augustus
1961.
69. *Christelijk Historisch Weekblad*, 11-18 augustus 1961; interview met Van
Niftrik in *Elseviers Weekblad* 4-11-1961.
70. Archief-CHU 40, christelijk-historische kiesvereniging 's-Gravenhage-
Moerwijk aan hoofdbestuur der CHU 1-7-1961.
71. Archief-CHU 40, notulen dagelijks bestuur CHU 26-8-1961; notulen hoofd-
bestuur CHU 30-9-1961.
72. Archief-CHU 38, notulen hoofdbestuur CHU 30-9-1961.
73. Dit betoog hield Beernink in ieder geval op 24 september, 3, 4 en 8 novem-
ber en 9 december 1961, archief-Beernink 23.
74. Archief-Beernink 23, notitie De Geer van Oudegein 19-6-1962.

75. Archief-Tilanus 120, notitie Van Gelder, juni 1962. Dezelfde discussie speelde in de redactie van het *Christelijk Historisch Weekblad* tussen de redacteuren B. Buddingh' en A.J. van Dulst in de nummers van 10 en 24 november, en 8, 15 en 22 december 1961.
76. Archief-Tilanus 120, Vraagpunten voor een gesprek van de CHU met de ARP, opgesteld door prof. Van Niftrik, en waarmede dr. Tilanus zich kan verenigen.
77. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 6-9-1961.
78. W.P. Berghuis, *In hart en nieren. Openingsrede van de voorzitter, dr. W.P. Berghuis, gehouden op het Partij Convent op zaterdag 28 oktober 1961 te Amsterdam* ('s-Gravenhage z.j. (1961)), 15.
79. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 18-5-1962 en 8-6-1962 en notulen centraal comité ARP 16-6-1962. Citaat van Smallenbroek: notulen moderamen ARP 8-6-1962.
80. Archief-CHU 40, notulen dagelijks bestuur CHU 26-5-1962.
81. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 30-6-1962. Ten Napel, *Eigen weg*, 71, meent dat de CHU zich 'gereserveerd' opstelde.
82. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 12-10-1962.
83. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 17-5-1963; notulen centraal comité ARP 25-5-1963.
84. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 22-5-1964. Cf. *Christelijk-Historisch Weekblad*, 29-5-1964.
85. Archief-Berghuis 336, NIPO-enquête. Ten Napel, *Eigen weg*, 71.
86. *Christelijk-Historisch Weekblad*, 17-7-1964; *Christelijk-Historische Nederlander*, 16-7-1964; *Trouw*, 17-7-1964. De tweede enquête in archief-Berghuis 336.
87. Archief-Tilanus 120, M.A. Geuze (namens de Eerste-Kamerfractie) aan hoofdbestuur CHU 17-9-1964.
88. Archief-CHU 37, notulen unieraad CHU 10-10-1964.
89. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 12-10-1964.
90. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 28-11-1964.
91. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 8-1-1965.
92. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 8-1-1965.
93. Archief-Beernink, notulen Nederlandse equipe NEI 28-1-1965; archief-KVP 1165, Van Niftrik aan Kleisterlee 28-2-1965.
94. *Elseviers Weekblad*, 30-3-1963.
95. Maas, *Kabinetsformaties*, 142-166; Duynstee, *Kabinetsformaties*, 330-406.
96. Houwaart, *De mannenbroeders*, 103-104.
97. Duynstee, *Kabinetsformaties*, 402.
98. Dit is later door Schakel bevestigd, Van Spanning, *De CHU*, II, 125.
99. Duynstee, *Kabinetsformaties*, 394.
100. *Ibid.*, 405.
101. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 3-4-1965. Algra sprak dit vermoeden uit.
102. Archief-Tilanus 120, radiopraatje Van Niftrik 19-4-1965.

103. Archief-Berghuis 336, notulen gesprek ARP-CHU 8-7-1965.
104. H. van Spanning, 'De vriendenkring AR/CH', *Christelijk-Historisch Tijdschrift* 25 (1980) nr. 5/6, 168-188.
105. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 27-11-1965.
106. Van Spanning, *De CHU*, II, 262-263.
107. W.P. Berghuis, 'Koers en eenheid', in: *Koers en eenheid. Redevoeringen gehouden op het Partij Convent van 22 mei 1965 te Zwolle* ('s-Gravenhage z.j. (1965)).
108. Archief-ARP, notulen moderamen ARP 4-2-1966.
109. W.P. Berghuis, 'De toekomst in', in: *De toekomst in. Redevoeringen, gehouden op het Partij Convent van 15 oktober 1966 te Utrecht* ('s-Gravenhage z.j. (1966)), 15.
110. W.P. Berghuis, 'Een andere weg', in: *Een andere weg. Redevoeringen gehouden op de Deputatenvergadering van 14 januari 1967 in Tivoli te Utrecht* ('s-Gravenhage z.j.(1967)) 24.
111. Archief-ARP, notulen centraal comité ARP 23-9-1967; W.P. Berghuis, *Vanuit de radicaliteit van het evangelie. Redevoering, gehouden op het Partij Convent van 21 oktober 1967 te Utrecht* ('s-Gravenhage z.j. (1967)), 19.
112. P.F. Maas, 'PvdA en VVD, polarisatie en modernisering', in: P.F. Maas, e.a. (red.), *Illusie of monsterverbond. Mogelijkheden en grenzen van een PvdA-VVD coalitie* (Dieren-Amsterdam 1984), 7.
113. Vivian Voss, *Beeld van een partij. De documentaire geschiedenis van D'66* (Haarlem 1981), 36.
114. H.A.C.M. Notenboom, *De val van het kabinet-Cals. De financiële politiek van de Katholieke Volkspartij in de parlementaire periode 1963-1967* ('s-Gravenhage 1991).
115. Ten Napel, *Eigen weg*, 112.
116. Interview met Berghuis in *De Spiegel*, september 1965.
117. *Trouw*, 23-2-1966.
118. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 4-6-1966. Ten Napel, *Eigen weg*, 117, stelt dat Tilanus pas na de verkiezingen van 1967 startte met de omvorming van de CHU.
119. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 28-10-1966.
120. Archief-CHU 401, notulen dagelijks bestuur CHU 28-10-1966; Archief-A.F. de Savornin Lohmanstichting 29, commissie Evangelie en Politiek. Deze commissie werd op 27-12-1966 door Tilanus geïnstalleerd.

Noten bij hoofdstuk VII

1. Ten Napel, *Eigen weg*, 119. Dit hoofdstuk is wat de feitelijke gegevens betreft – tenzij anders aangegeven – gebaseerd op deze studie.
2. Ten Napel, *Eigen weg*, 131-133.
3. 'Rapport commissie-Scholten', *De Nederlander*, 7-7-1967, 6.